

EMILIO GENTILE

POLITICKÁ NÁBOŽENSTVÍ

Mezi demokracií a totalitarismem

Přeložila

Hana Mondelli Lhotáková

CENTRUM PRO STUDIUM
DEMOKRACIE A KULTURY

LEVIATHANOVA CÍRKEV

Totalita a politické náboženství

Lidstvo vytváří bible i děla, tuberkulosu i tuberkulín. Je demokratické a přitom má mnoho šlechticů a králů; staví kostely a proti kostelům athenea; kláštery představuje na kasárny, ale do kasáren přiděluje vojenské kaplany.

Robert Musil

Totalitarismus: orientační definice

Sakralizace politiky dosáhla vrcholu v období mezi dvěma světovými válkami s příchodem nových totalitních režimů. Právě s příchodem totalitarismu politická náboženství rozvinula v plně šíři své ideologické a institucionální rysy, díky nimž se totalitní režimy podobaly novým církvím, které propagovaly absolutní a nezpochybnitelnou víru a pravdu svých ideologií, pronásledovaly nevěřící a oslavovaly kult sakralizovaných jedinců. Právě díky totalitarismu začala být sakralizace politiky chápána a interpretována jako reálná hrozba pro přežití tradičních náboženství a osud lidstva. Tato hrozba byla připisována nejen přemrštěné materiální moci, kterou totalitní režimy měly, ale také jejich usilovné snaze proniknout do všech oblastí veřejného a soukromého života těch, jimž vládly, a ovládnout ho. Dále byla tato hrozba připisována strhující moci, kterou vyzařovaly a jež vzbuzovala nadšení, vyvolávala fanatismus, víru a oddanost sekulárním entitám, jejichž fyzickým nositelem byla osoba vůdce přetvořená v žijícího Boha. Jak uvidíme v této a v následující kapitole, aspekty, které sblížovaly totalitní režimy a církve, byly jak odpůrci, tak příznivci totalit považovány za výraz vpravdě náboženské složky, jež je přirozenou součástí těchto politických hnutí.

Zvláštnosti nové sakralizace politiky zavedené bolševismem, fašismem a nacionálním socialismem nelze pochopit, aniž bychom předtím vyjasnili charakter a význam totalitarismu jako nové formy politické vlády, která v sobě zahrnuje zavedení politického náboženství, jež je její podstatnou a zásadní součástí.

Definice totalitarismu je předmětem mnoha sporů. Vědci nejsou zajedno, pokud jde o koncepční určení základních prvků totalitarismu, ať již historických, kulturních, ideologických či politických, na něž lze tuto definici aplikovat. Podle některých sahá totalitarismus k Platónovi, podle jiných k Rousseauovi a Robespierrovi, k Marxovi, Leninovi a Stalinovi, podle dalších k Mussolinimu a Hitlerovi. Někteří se domnívají, že totalitarismus jako politický fenomén zemřel, když se zhroutily totalitní státy, jiní ho považují za trvalou hrozbu ukrytou v moderní masové společnosti a čekající jako skryté nebezpečí v radikálních a fundamentalistických politických či náboženských hnutích nebo zahrnutou uvnitř samotné struktury technologické organizace a globální civilizace. Existují také neshody, pokud jde o použití pojmu totalitarismus na státy, které byly definovány jako totalitní v období mezi dvěma válkami. Jsou například tací, kteří se domnívají, že fašismus nebyl totalitou, protože v něm nedošlo k naprostému podřízení společnosti státu, občanů a jejich myslí vládě jedné strany a vyznání víry jejího politického náboženství. Další používají stejný argument a tvrdí, že ani nacionální socialismus a stalinismus nebyly skutečně totalitární.

Vzhledem k tomu, jaká rozporuplná různorodost panuje ohledně názorů na totalitarismus a na to, jak zásadní roli totalitní náboženství hrají, bude příhodné vyjasnit, v jakém smyslu je tento termín použit zde v této studii, a to především s odkazem na komunismus, fašismus a nacismus.

Totalitarismus definujeme jako *pokus o politickou vládu (experiment) provedený revolučním hnutím, zorganizovaný ve straně s vojenskou disciplínou, ve straně, jejíž chápání politiky je radikální a která touží po monopolu moci. Poté, co vládu získá, legálně či nelegálně zničí nebo přemění předchozí režim a vytvoří nový stát založený na režimu jedné strany, jehož hlavním cílem je podmanění společnosti, tedy její podřízení, integrace a homogenizace těch, kterým vládne, a to na základě principu celkové političnosti existence jednotlivce a společnosti. Tato existence je interpretována podle*

kategorií, mýtů a hodnot institucionalizované ideologie ve formě *politického náboženství*. Cílem je formovat jednotlivce a masy prostřednictvím *antropologické revoluce* a obrodit tak lidskou bytost a vytvořit *nového člověka*, který bude tělem a duší oddán uskutečnění revolučních a imperialistických plánů totalitní strany za účelem vytvoření *nové civilizace* nadnárodního charakteru.

Na počátku totalitního experimentu je jako jeho hlavní tvůrce a vykonavatel revoluční strana, která nepřipouští možnost soužití s jinými stranami a ideologiemi a pojímá stát jako prostředek pro uskutečnění svého plánu vládnout a ovládnout. Strana, která je tvůrkyní totalitního experimentu, má již od počátku víceméně propracovanou soustavu víry, dogmat, mýtů, obřadů a symbolů, jež vykládají význam a cíl existence společnosti na tomto světě a definují dobro a zlo výhradně na základě principů, hodnot a cílů strany jako prostředku k jejich dosažení.

Revoluční strana je tvůrcem totalitního režimu, který vystupuje jako politický systém založený na symbióze státu a strany a na ucelené soustavě moci, v jejímž čele stojí hlavní představitelé *vládnoucí aristokracie*. Ty si vybírá *stranický vůdce* a jeho charismatická autorita zastřešuje celou strukturu režimu.

Totalitní režim je laboratoř, kde se provádí pokus antropologické revoluce za účelem vytvoření nového typu lidské bytosti. Hlavními nástroji k jeho uskutečnění jsou:

a) *nátlak* prostřednictvím násilí, útlaku, teroru; tyto prostředky jsou považovány za legitimní nástroje k upevnění a šíření ideologie a politického systému;

b) *demagogie*, k jejímuž praktikování slouží trvalá a neodbytná propaganda, podněcování k nadšení, liturgické oslavy kultu strany a vůdce;

c) *totalitní výchova* prováděná shora řídicí se vzorem muže a ženy, který je vytvořen v souladu s principy a hodnotami palinogenetické ideologie;

d) *diskriminace odlišných* uskutečňovaná prostřednictvím donucovacích opatření od vyřazení z veřejného života až po fyzickou likvidaci všech jedinců, kteří jsou pro své názory, společenské podmínky či etnickou příslušnost považováni za *nevyhnutelné nepřátele*, protože jsou nazíráni jako někdo, kdo stojí mimo společnost vyvolených, a jsou neslučitelní s provedením totalitního experimentu.

Základními rysy totalitního experimentu jsou:

a) *militarizace strany* prostřednictvím striktně hierarchické organizace, jejíž styl a mentalita odpovídají etice oddanosti a absolutní disciplíny;

b) *monistické soustředění moci* v rukou jedné strany a osoby *charismatického vůdce*;

c) *kapilární organizace mas*, která zahrnuje muže a ženy všech generací a jejímž úkolem je podmanění společnosti, kolektivní indoktrinace a antropologická revoluce;

d) *sakralizace politiky* zavádějící vlastní soustavu přesvědčení, mýtů, dogmat a příkázání, která cele zasahuje existenci jednotlivce a společnosti, a to prostřednictvím vnuceného systému obřadů a oslav tak, aby byla společnost natrvalo přeměněna v *liturgickou masu* politického kultu.

Politická strana, režim, politické náboženství, antropologická revoluce, to jsou základní prvky totalitního experimentu, které se navzájem doplňují. Je třeba ale upřesnit, že podle zde předložené definice se totalitní charakter tohoto experimentu neshoduje odděleně s žádným z prvků, z nichž je složen, nebo s metodami, kterými je prováděn. Tím, že definujeme totalitarismus jako *experiment* spíše než jako *režim*, chceme právě zdůraznit provázanost základních prvků, které ho tvoří, a také fakt, že totalitarismus je *neustálý proces*, jež nelze v žádném specifickém stadiu jeho provedení považovat za dovršený. Totalitarismus tedy spočívá v dynamickém celku těchto prvků a v jejich provázanosti. To znamená, že pojem totalitarismus lze podle této definice použít nejen na systém moci a způsob vlády, tedy na *režim*, ale že v širším smyslu označuje politický proces charakterizovaný *experimentálním voluntarismem* revoluční strany, jehož základním cílem je působit na heterogenní masu subjektů, kterým vládne, tak, aby z ní vytvořil *harmonický kolektiv*, tedy *politicky jednotný a homogenní útvar* morálně sjednocený vírou totalitního náboženství.

Tato definice totalitarismu vychází ze zpracování postřehů těch, kdo od dvacátých let dvacátého století pozorovali vytváření nových politických režimů s radikální ideologií založených na principu jedné strany a jím ovládaných, které vykazovaly ve způsobu, jakým chápaly, prožívaly a praktikovaly politický život, postoje volající po okamžité konfrontaci s náboženskými hnutími.

Totalitní státy zavedly soustavu přesvědčení, mýtů, rituálů a symbolů, která sakralizovala politický řád a jeho vůdce a vnucovala kodex povinných příkázání a způsobů chování, jemuž se museli všichni občané přizpůsobit. Tímto způsobem politická síla zbavená kontroly a možnosti odvolání ze strany občanů, obdařená výlučnou autoritou, nezodpovědná a zavádějící teror, obklopená mýtickou a charismatickou svatozáří, přetvořená v majestátní, strašnou, nedotknutelnou a nezpochybnitelnou moc, dostala podobu posvátné entity. Totalitní politické náboženství radikálním způsobem vyžadovalo od společnosti poslušnost a absolutní a bezpodmínečnou věrnost. Totalitní stát si tak připisoval z titulu své přirozenosti rysy a funkce církve zasvěcené kultu světské entity. Ten, kdo nesdílel víru v toto politické náboženství a neprovozoval její kult, byl považován za nenapravitelného nepřítele, který musí být vyloučen ze společnosti věřících, pronásledován a v případě nutnosti zneškodněn.

Kritické srovnání interpretací

Náboženské aspekty totalitních hnutí a režimů byly tak do očí bijící, zřejmé a natolik se vnucovaly, že nebylo možné je ignorovat či vykázat na okraj úvah o charakteru tohoto nového politického vládnutí. Kdokoliv znovu shlédne výjevy z Evropy mezi dvěma světovými válkami, nemůže zůstat chladným tváří v tvář podívané na davy zbožňující svého vládce, tváří v tvář rituálům a symbolům, které plní život mnohých zemí, tváří v tvář sešikovaným masám pohybujícím se ve skandovaném rytmu a v dokonalé souhře a opěvující a uctívající zbožštěné sekulární entity. Fakt, že totalitarismus je především systém politické nadvlády založené na síle a násilí nemající v historii předchůdce, byl jasný všem. Nepopírali ho ani činitelé a stoupenci totalitních hnutí. Rovněž bezprecedentní v dějinách moderních politických hnutí byl úžasný rozkvět mýtů, obřadů a symbolů, díky nimž totalitní hnutí vypadala jako hnutí náboženská. Jak vysvětlit přítomnost těchto náboženských rysů v politice režimů, které již položily pevné a neotřesitelné základy své ozbrojené moci, a přesto byly posedlé nutností obklopit se nadšenými masami a zbožňujícími věřícími, skalními příznivci a bojovníky?

K prvotnímu vnímání a impresionistickému popisu náboženských aspektů totalitních režimů, které jsme zmínili v předchozí kapitole, se brzy přidružily pokusy o hlubší analýzu a výklad charakteru a významu těchto rysů a funkce, kterou měly v systémech s totalitní mocí. Vysvětlení, k nimž se došlo, odpovídají zhruba hlavním interpretacím náboženského fenoménu z první kapitoly.

K *účelové a klamné* interpretaci bychom mohli například přiřadit posouzení historika Gaetana Salveminiho z roku 1932 ohledně kultu osobnosti, mýtů, obřadů a symbolů fašismu, nacionálního socialismu a komunismu a jejich nároků na absolutní a nezpochybnitelnou pravdu:

V moderních diktaturách zaujímá Bůh dosti nejisté místo. Pius XI. potvrdil zatím jenom Mussolinimu, že „byl seslán božskou prozřetelností“. Je možné, že jednoho krásného dne dostane od Svatého stolce podobné potvrzení také Hitler. Jedině neznaboh Stalin nemůže doufat v podobné souhlasné vyjádření. Ale také on má svou bibli, zdroj neomylné inspirace: *Kapitál*.

Je jedno, jestli diktátoři mají či nemají úhelný kámen božské inspirace, stejně je všichni prohlašují za neomylné. „Mussolini má vždycky pravdu.“ A těch „málo vyvolených“, které Mussolini pověřuje shora, je neomylných stejně jako on.

Diktátor a několik jeho „vyvolených“ tvoří stát. Ten, kdo je přesvědčen, že zná tajemství, jak učinit ctnostným a šťastným, a je v čele strany, jež káže jeho neomylnost, musí být stále připraven zabíjet. (...) Diktátor říká: „Já jsem na straně pravdy a výsledky mého konání budou vždy dobré;“ „Kdo není se mnou, je proti mně.“ „Vše v rámci státu, nic mimo stát, nic proti státu;“ ten, kdo se postaví proti státu, je mimo zákon. (...) Systém, v němž všechna rozhodnutí přicházejí shora a kde je základní ctností a povinností poddaného slepá poslušnost, musí přesvědčit své stoupence, aby se do jisté míry zřekli intelektu. Nemusí se tedy odvolávat na intelekt a logiku, ale na temnou oblast, která je v duši každého muže a každé ženy a do níž intelekt a logika nemají přístup.

Diktátoři potřebují mýty, symboly a obřady, aby sešikovali, oslavili a vyděsili početné masy a aby udusili jakýkoliv jejich pokus přemýšlet. Vyumělkované a pompézní obřady, záhadné rituály v podivném jazyce, jež jsou vlastní katolické církvi, jsou

mistrovská díla svého druhu a také vzor, který fašisté a komunisté napodobují, když se prostřednictvím masových demonstrací dovolávají iracionálního instinktu davu.¹

Do této interpretace alespoň částečně zapadalo vysvětlení charismatické moci Hitlera, které předložil v roce 1942 politolog Franz Neumann. Ten se domníval, že „jestliže ryze náboženský fenomén charismatu náleží do iracionální sféry, jeho paralelní politický projev je prostě vychytralostí, jejímž prostřednictvím dochází k nastolení, konzervaci a posílení moci“:

Domnělá charismatická moc moderních vůdců je nástrojem používaným vědomě k šíření bezmoci a zoufalství mezi lidem. Jejím úkolem je zrušit rovnost a nahradit ji hierarchickým řádem, jehož vůdce a jeho skupina požívají prestiže a výhod *božských bytostí*.

Neumann nicméně nepopíral, že tvorba charismatické moci a fideistický vztah mezi masami a diktátorem doprovází náboženský prožitek mas. Ani nezpochybňoval, že miliony lidí upřímně věří v posvátnost vůdce. Tento německý vědec upřesňoval, že k tomu dochází nejen následkem propagandy, ale také v důsledku „psychologického procesu, který je základem zbožňování člověka člověkem“. Neumann se při vysvětlení tohoto fenoménu otevřeně dovolával náboženské interpretace:

Jak prokázal Rudolf Otto, ve hře jsou duševní sklony a pocity jedince, který se cítí drcen svou bezmocí a uvěří, že existuje *mysterium tremendum*, které vzbuzuje bázeň a děs. Člověk se třese při pomýšlení na démona a hněv Boží. Tento postoj má ale i druhou stranu, protože člověk je zároveň zstrašen i fascinován a prožívá okamžiky opojení, kdy se ztotožňuje s posvátnem.

Tato zcela iracionální víra přichází v situacích, které běžný člověk není schopen racionálně zachytit a pochopit. Není to jen úzkost, která nutí člověka uchýlit se k pověrám, je to také neschopnost pochopit důvody nemohoucnosti, bídy a úpadku. Během občanských válek, náboženských bouří či hlubokého společenského a ekonomického rozvratu, jež vyvolávají bídu

a bolest, nejsou lidé často schopni, nebo jim to vědomě není umožněno, vnímat zákonitosti vývoje, které jsou původci situace, v níž se člověk nachází. Méně racionální vrstvy společnosti se obracejí k vůdcům. A stejně jako primitivní lidé čekají na spasitele, který je bude bránit a zbaví je jejich bídy. Ve hře je vždycky vypočítavost, často na obou stranách. Vůdce využívá a posiluje pocit strachu, zatímco jeho stoupenci se kolem něj semknou, aby dosáhli svých cílů.²

Vedle *funkcionalistické* interpretace totalitního náboženství jako odpovědi na krizi a rozklad společnosti můžeme postavit výklad náboženského charakteru totalitního státu, který předložil v roce 1934 teolog Paul Tillich,³ vědec zabývající se antikapitalistickým křesťanstvím. Domníval se, že sakralizace fašistické a nacistické politiky (a částečně také politiky v komunistickém Rusku, kde byla nicméně totalitní organizace navzdory své větší účinnosti než v Itálii a Německu podle Tillicha přechodná) byla důsledkem nutnosti znovu po krizovém období rozpadu scelit lidové masy, začlenit je do národního státu a dát jim nový smysl jednoty a kolektivní identity. K tomu docházelo prostřednictvím nové organizace státu ve stát totalitní prostřednictvím soustředění moci, rozšíření vlády nad společností a takovým pojmáním světa, které je schopno včlenit jednotlivce a lidové masy do společné víry.

Takovéto vidění světa má náboženský charakter, a čím větší nároky na občana klade stát a čím více ho vtahuje do svého středu, tím zásadnější a mocnější musí být mýtus, na němž jsou tyto nároky založeny. (...) Když jsou totalitní tendence silnější, je třeba předložit nové mýty, na nichž je založen boj a obroda. (...) To je totalitní stát, výtvor nejistoty historické existence v období pozdního kapitalismu, jehož cílem je koncentrovat národ a tím vytvořit pocit jistoty a znovuzáčlenění. (...) Dostalo se mu mystického posvěcení a jedná nejen jako zástupce Boha na zemi v hegelovském pojetí, ale přímo jako by to byl Bůh sám.

Častější byly interpretace, které připisovaly původ totalitních náboženství potřebě lidových mas mít víru, kterou demagogové jako Mussolini a Hitler uměli uspokojit díky svému charismatic-

kému nadání, moci organizace a moderní technice propagandy. Byla to především *fideistická* interpretace, která se čile rozvíjela v rámci rozboru totalitarismu jako náboženství. Navázala na úvahy o krizi západní civilizace po první světové válce, dekadenci racionality a individualismu postavených tváří v tvář nepřetržitému vyvěrání nových iracionálních proudů kolektivní víry, které doprovázely expanzi masové společnosti a příznivě ovlivňovaly převahu mýtického myšlení ve světě politiky. Přirozená potřeba bezpečí, jistoty a víry u lidových mas byla vyhrocena převratnými a traumatickými zážitky, kterým byly vystaveny od okamžiku, kdy vypukl evropský konflikt, a kterých během krátkého období rychle přibývalo v poválečném revolučním rozruchu a následně ve zničující ekonomické a společenské krizi kapitalismu konce 20. let. Na pocit úpadku a nejistoty reagovaly lidové masy snahou uspokojit svou potřebu víry, jistoty a bezpečí tak, že věnovaly své nadšení, svou oddanost a poslušnost tomu, kdo byl schopen jim nabídnout víru, mýty a symboly nového náboženství.

Lidové masy, víra a mýtus

„Politické vášně jsou dnes natolik obecně rozšířené jako nikdy v minulosti,“⁴ poznamenal v roce 1927 spisovatel Julien Benda. Hlavním důsledkem těchto politických vášní, jež tento francouzský intelektuál definoval jako „dočasné náboženství“, byla degradace jedince. Jedinec zbožňuje nějaký kolektivní orgán, který se prostřednictvím fanatických oslav své vlastní mocenské vůle mnohonásobně posílených podporou lidových mas přetváří v posvátnou mocnost. Benda poznamenal, že jedinec „mystický personifikuje celek, jehož se cítí být součástí, a v náboženském smyslu slova ho zbožňuje, což neznamená nic jiného, než že zbožštil vlastní horoucí cit. Tím se ovšem mnohonásobně posiluje moc takového celku.“ Nejsilnější z těchto politických vášní byl nacionalismus, jenž se stal masovou ideologií, „plebejskou formou patriotismu“. Tímto způsobem „se národní zanícení právě proto, že se usídlilo v duších lidu, stává *mystickým*, stává se zbožňováním, tím, čím se nestalo u prakticky založeného velkého člověka. Je zbytečné říkat, o co více je takovéto národní zanícení hlubší a silnější.“⁵ Religiozita národní vášně nevycházela ale pouze z duše lidu:

Dodejme, že toto mýtické zbožňování národa není vysvětlitelné pouze přirozeností těch, kdo ho dávají najevo, ale také změnami, které prodělal sám předmět zbožňování. Vystavuje na odiv svou vojenskou sílu a organizaci v podívané, jež je mnohem působivější, než bývala kdysi. A když vidíme moderní státy, jak bez přestání válčí a přitom se jim nedostává lidského materiálu, jak po dlouhá léta přežívají a přitom nemají peníze, začínáme si skoro myslet a máme sklony věřit, že mají jinou podstatu než ostatní přirozené bytosti.

Víra mas jako důležitý faktor geneze a úspěchu totalitních hnutí zaujímá ústřední místo ve většině studií věnovaných diktaturám, které se objevily po první světové válce. Carlo Sforza v jedné eseji o poválečných diktátorech a diktaturách, která vyšla v roce 1931, propojil linkou kontinuity a vývoje sakralizaci vlasti ve státech účastnících se první světové války (nakažených epidemií fanatismu a intelektuální degradace, která „poznamenala Evropu 20. století během čtyř válečných let“) a novou epidemií diktatur nastolených těmi, kdo „započali zbožštění státu a národa“⁶ a kdo nyní vítězili, protože uměli uspokojit touhu lidových mas hledajících „Spasitele“.⁷

Také jiní pozorovatelé spojovali rozkvět diktatur a oslavu osoby diktátora jako „silného člověka“ a „spasitele“ „seslaného božskou prozřetelností“ mezi dvěma válkami s voláním lidových mas po víře a mýtu a se zbožštěním státu a národa, které se staly novými zdroji pravdy a jistoty. Síla nových diktatur, napsal v roce 1934 jeden ruský vědec zabývající se společenskou psychologií, který emigroval do Francie, nevyhází pouze z ozbrojené moci, ale také z moci okouzlit dav: „Je přirozené, že pro lidi, kteří cítí silnou potřebu mít vůdce a ochranu, je představa diktatury stále přitažlivější“.⁸ Tato přitažlivost nevyházela jen z osobního kouzla charismatického diktátora, ale také ze schopnosti získat si souhlas lidových mas jednoduchými idejemi vycházejícími z mesiášského mysticismu. Právě tato jednoduchost mysticismu a spásitelství přístupná „těm nejméně znalým a svůdná pro všechny, kdo žíznilo po vůdci a dogmatické jistotě“, byla silou nových diktatur.⁹

Jiní vědci se domnívali, že náboženské aspekty totalitních diktatur nezávisí pouze na potřebě lidových mas mít víru, ale jsou přirozenou a původní vlastností těchto hnutí; jsou důsledkem

jejich ambice cele ovládnout život člověka ve jménu radikálního pojetí politiky. Spisovatel Forst de Battaglia v roce 1930 ve sbírce esejů o diktatuře v dějinách poznamenal, že hlavní moderní diktatury „mají charakteristické rysy náboženského sektářství, nadšeně idealizují svého zakladatele a vůdce, oddávají se specifickému rituálu či novým obřadům“; jejich organizace „připomíná náboženský řád“ a aktivně napodobují náboženské sekty ve slibu oddanosti a absolutní poslušnosti svým vůdcům.¹⁰ Na diktátorských režimech, které se zrodily z revolučních stran, byly nové nejen jejich metody boje, organizace a vlády, nový byl také jejich ideologický fanatismus, který měl „sílu nového náboženství“ a vracel současnou Evropu zpět „do morálního klimatu náboženských válek“.¹¹ To napsal v roce 1935 Louis Rougier, filozof a historik náboženství, v jednom ze svých pojednání o „současné mystické politice“, v němž definoval bolševismus, fašismus a nacionální socialismus. Konstitucionalista Karl Loewenstein zase vysvětloval, že diktatury fašistického a komunistického typu měly společné poslání expandovat, které jim bylo diktováno náboženským duchem jejich „misionářské horlivosti“, jenž sdíleli společně s „milenaristickým aktivismem“ Francouzské revoluce: „Jakobínská doktrína z roku 1794 představuje jedinečnou podobnost se současným fašismem.“¹² Tyto diktatury „neslouží jen uspokojení vnitřní potřeby, nýbrž jsou náboženstvími, která si stejně jako všechna velká duchovní hnutí v dějinách kladou za cíl postupně přetvořit celý svět v království podřízené jedné autokratické vládě“.

Faktor iracionality a víry tedy hrál v těchto studiích zásadní roli. S tím, jak po první světové válce dostaly volný průchod politické vášně, přestaly působit zábrany inteligence, rozumu, kritického ducha, rovnováhy a smyslu pro jisté meze. Byly totiž oslabeny kouzlem nových totalitních mýtů napsaných velkým ozdobným písmem, jak je v roce 1937 definovala Simone Weilová, mýtů, které byly schopné vtáhnout lidi do války a vyvražďování:¹³

Napišme velkými písmeny slova postrádající smysl a za krátkou dobu, po kterou se budou okolnosti ubírat tímto směrem, lidé prolíjí řeky krve, navrší zkázu na zkázu a ta slova budou opakovat, aniž by dosáhli čehokoliv, co těm slovům odpovídá. Faktum je, že jim nikdy nic skutečného odpovídat nebude, protože nic neznamenají. Úspěch je definován výlučně jako likvidace

skupin lidí, kteří zastávají nebo podporují slova nesouhlasná. Charakteristickým rysem těchto slov v podstatě je, že žijí ve dvojicích protikladů. (...) Ve všech oblastech jsme, zdá se, ztratili základní povědomí o inteligenci, hranicích, o míře, stupni, proporcích, provázanostech a vztazích, podmínkách, nutné vazbě a návaznosti mezi prostředky a výsledky. Zůstaňme v prostředí lidských problémů, náš politický svět obývají výlučně mýty a příšery, existují v něm jen absolutní entity. Příkladem může být celý politický a společenský slovník. Vezměme je všechna jedno po druhém: národ, jistota, kapitalismus, komunismus, fašismus, pořádek, autorita, vlastnictví, demokracie. (...) Žijeme uprostřed měnící se různorodé skutečnosti, která je určována nestabilní hrou vnějších nutností, jež se mění v závislosti na jistých podmínkách a v rámci jistých omezení; ale my jednáme, bojujeme, obětujeme sami sebe a ostatní kvůli zkamenělým, izolovaným abstrakcím, které není možné mezi sebou propojit ani spojit s konkrétními fakty.

V této situaci není náhoda, poznamenal v roce 1938 německý právník Gerhard Leibholz,¹⁴ jestli „dnes mocná potřeba věřit a prožívat vytržení“ nachází výraz v totalitních státech, které se stavěly do role nových náboženství coby „bezprostřední božská instituce“. Totalitní státy byly výrazem doby ovládané mýtem a iracionálním, jež zasahovalo také do politiky masové společnosti. „Je to doba mýtu, v níž dynamické iracionálně ovládá intelekt a v níž je aktivně žit hrdinský život.“¹⁵ Krize racionalistického základu parlamentní demokracie přivodila nový zrod „metafyziky politiky“, která se projevovala v nových politicko-náboženských přesvědčeních, jimiž byly se všemi svými zvláštnostmi fašismus, nacionální socialismus a ruský komunismus. Přestože entity, které sakralizovaly, byly různé: stát, rasu, třídu, měly společnou přeměnu politiky v nové náboženství: „Dokonce v Rusku, kde je život mechanizován a materializován, je fenomén třídy opředen mýtickou ortodoxní vírou lidových mas s vlastním kultem a obřadem. Představuje jakousi politickou nápodobu náboženství, i když v asijském stylu.“¹⁶ Totalitarismus byl extrémním uskutečněním sklonů k „přeměně politiky v náboženské vyznání“. Tak to definoval v roce 1933 Leibholz ve své analýze rozkladu liberální demokracie v Německu,¹⁷ jež nebyla nenadálou explozí plnou iracionálních vášní, nýbrž násled-

kem procesu sekularizace. Ten byl doprovázen sakralizací pozemských entit prostřednictvím nového integrálního pojetí politiky, jež si ze své podstaty vynucovalo nutnost totalitní nadvlády. V tomto smyslu totalitní státy „pokračují v tradičním procesu sekularizace a částečně prokazují světským jevům dokonce náboženskou úctu“. Leibholz došel k závěru, že „totalita masových států je dokonce nutností“¹⁸ tím neodbytnější proto, že cílem těchto států je nejen přeměna společnosti, ale „také celková přeměna člověka“.¹⁹

Od faraonů k Führerovi

Byl to pravděpodobně anarchosyndikalista, filozof Rudolf Rocker, kdo ve své knize o nacionalismu a kultuře, kterou napsal z větší části před nástupem Hitlera k moci a která byla publikována ve Spojených státech v roce 1937,²⁰ použil pojem „politické náboženství“, a to v rámci historické rekonstrukce různých fází vztahů náboženství a politiky. Tyto vztahy sahají až do antiky a přezívají do dnešní doby, kdy „na sebe náboženské cítění bere politickou podobu a dnešní politik stojí v protikladu k normálnímu člověku stejně jako v minulých stoletích byli lidé drženi ve spárech dogmatismu církevního“.²¹ Rocker poukazoval na Rousseaua, jakobínství, expanzi moderních států a především na nacionální socialismus druhé světové války jako na něco, co rozhodným způsobem přispělo k formování a upevnění sakralizace politiky, která vyvrcholila fašistickým a nacionálně socialistickým náboženstvím, jež otevřeně hlásaly, že podstatou jejich politiky je kult iracionální a dogmatismus víry. Rocker poznamenával, že se tomuto procesu nevyhnul ani sovětský komunismus, přestože se otevřeně hlásil k ateismu. V Rusku komunismus fakticky nahradil pravoslavnou církev „a z kolektivistického státu vytvořil jediného vševědoucího a všemohoucího Boha a z Lenina jeho proroka“:²²

Ateismus ruské vlády je ve skutečnosti náboženským hnutím. Jediným rozdílem je, že autoritářský princip otevřeně hláсанých náboženství byl přesunut do oblasti politiky. Slavná protináboženská výchova ruské mládeže, která vyvolala jednohlasné protesty církevních struktur, je ve skutečnosti jiný druh přísně náboženské výchovy, přičemž ústředním bodem veškerých aktivit

je zde stát. Přirozené náboženství člověka obětává abstraktnímu politickému dogmatu základních principů stanovených státem. V moderním Rusku bylo nemyslitelné zpochybňovat tato dogmata, stejně jako bylo nemyslitelné pokoušet se o kacířství namířené proti moci někdejší církve. Politické kacířství se u představitelů ruského státu nesetkává s lepším přijetím než náboženské kacířství u katolické církve. Stejně jako každé jiné náboženství, i politické náboženství bolševického státu jen potvrzuje, že člověk závisí na vyšší moci a udržuje tak a obnovuje duševní otroctví.

Zdá se, že Voegelin neznal Rokerovu publikaci, když v roce 1938 otiskl svou esej o politických náboženstvích. V zásadě odlišný byl nicméně úhel pohledu obou filozofů a také duševní rozpoložení, které v nich sakralizace politiky vyvolávala. Voegelin navíc podle všeho nevěděl, kolik toho bylo do té doby napsáno o totalitních náboženstvích. Ve své prvotině totiž napsal, že „hovořit o politických náboženstvích a interpretovat hnutí naší doby nejen jako hnutí politická, ale také a především jako hnutí náboženská, není dodnes samo o sobě věcí zřejmou, ačkoliv je k tomu pozorný pozorovatel donucen fakty“.²³ Tento nedostatek byl podle Voegelina důsledkem omezujícího lingvistického a symbolického použití termínu náboženství, použití, které se vžilo po rozpadu západotřetí říše a poté, co se zformovaly moderní státy, a které zřetelně oddělilo náboženství od politiky: „Ten, kdo hovoří o náboženství, má na mysli církevní instituci, a kdo hovoří o politice, má na mysli stát.“ A proto „abychom správně pochopili politická náboženství“, je třeba „rozšířit pojem religiozity“ a začlenit do něj nejen „náboženství přinášející spásu, ale všechny ty jevy, o nichž se domníváme, že v průběhu vývoje státu můžeme označit za náboženské.“²⁴ Za tímto účelem Voegelin rozlišoval „náboženství nadzemská“ a „náboženství pozemská“. Do druhé kategorie zahrnoval všechna ateistická a náboženství nepřátelská hnutí, která se projevují „svým jednáním v podstatě jako (...) náboženství uctívající něco jiného než ta náboženství, proti nimž brojí“.²⁵ Tímto způsobem Voegelin nejen že rozšířil tradiční pojem náboženství, ale použil také termín „politické náboženství“ v širším smyslu, aby jím definoval různé formy sakralizace moci, státu a politiky od antiky až po současný svět. Ústředním bodem jeho úvah bylo pronikání náboženství do

politiky v hnutích, která vytvářela „politickou komunitu“: „život lidí uvnitř politické komunity nelze vykreslit jako profánní“ vztahující se k otázkám a organizaci moci, protože je „také prostředím náboženského řádu, a poznání politické situace je neúplné, a to zásadním způsobem, pokud nepojme náboženské síly této komunity a symboly, v nichž tyto síly nacházejí svůj výraz“.²⁶

Voegelin začlenil problém politického náboženství do milenaristického historického kontextu, v němž novota a specifická totalitních náboženství vyzněly nadčasově jako obecný fenomén sakralizace politické moci, k němuž patřil jak kult faraona, tak totalitní náboženství 20. století.

Fanatismus a byrokracie

Ve stejném období, ale odlišným přístupem, se politickým náboženstvím a totalitními režimy zabýval také Raymond Aron, který se snažil poznat jejich charakter a význam. Tímto tématem se zabývá především ve svých třech článcích, které vyšly v roce 1939, 1941 a 1944. Zdá se, že neznal současná díla na stejné téma, ačkoliv jeho rozbor na více místech odráží termíny a pojmy formulované již jinými.

Aron v roce 1939 napsal, že žijeme v „době politických náboženství“: lidé bojují nejen kvůli rozdílným zájmům, ale také kvůli „metafyzice či lépe řečeno kvůli konkurenčnímu dogmatu“, protože „vyžadují, aby jejich činy a oběti byly ospravedlněny absolutní hodnotou“. Politická náboženství vycházející z této potřeby, se zdála být ochranou proti nebezpečí rozkladu národního společenství následkem vzniku oddělených skupin a frakcí. „Jediná doktrína přizpůsobená ve své nekultivovanosti potřebám lidových mas a kombinující sílu s vírou se pokouší znovu vytvořit pocit nezbytné pospolitosti,“ aby upevnila jednotu národa. Ale doposud, komentoval Aron, se totalitním režimům „nepodařilo vytvořit nic jiného než karikaturu skutečně sjednocené společnosti“, protože ani marxismus, ani rasismus nenabízely „ekvivalent katolictví ve středověké společnosti: příliš mnoho lidí, příliš mnoho duchovních hodnot jim uniká“.²⁷

To nicméně pro Arona nebyla překážka, která by znehodnotovala zásadní důležitost politického náboženství v genezi a upevňo-

vání totalitarismu. Aron své úvahy rozvíjel během druhé světové války a při vysvětlování úspěchu, který totalitní hnutí získala u lidových mas, trval na mýtických a náboženských aspektech. Vypracoval nový výklad provázanosti náboženství a totality a v koherentním výkladovém rámci propojil různé ideologické, kulturní, organizační a institucionální aspekty. V tomto rámci bylo politické náboženství považováno za nedílnou součást totalitního systému, protože bylo novou formou moderní tyranie, jejíž vnitřní potřebou bylo slučovat ryzí nadšení a náboženský fanatismus s demagogickým cynismem a nejbrutálnějším politickým realismem bez skrupulí. Nacionální socialismus zapojil do služeb své mocenské vůle kouzlo *mýtu* a efektivnost *organizace*. Velké oslavy nacistického náboženství v Norimberku jako výsledek fanatického nadšení a byrokratické efektivity byly konkrétními symboly kombinace racionality a iracionality, které Aron považoval za původní a základní jádro totalitarismu.

Fanatismus a byrokracie – to byla formulace, kterou Aron použil v roce 1941 při vysvětlení charakteru nacismu, jemuž jako příkladu politického náboženství věnoval největší pozornost a jež tehdy považoval za nejvyspělejší formu totalitního režimu.²⁸ Moc nacionálního socialismu spočívala ve schopnosti kombinovat sílu byrokratické racionalizace vyhrocené bezpodmínečným rozpínáním totalitní nadvlády a sílu kolektivního iracionálního zachyceného pomocí mýtů, symbolů a rituálů nového náboženství. Nacionální socialismus skutečně vyvolával v masách německého lidu zasaženého krizí novou víru a navrátil mu nejen bezpečí a hrdost výkonného a mocného státu, ale také pocit národní sounáležitosti uskutečňované prostřednictvím mystického spojení s Führerem a naprosté poslušnosti jeho bezpodmínečné autoritě:

Těmto lidem, kteří jsou rozhodnuti jednat, bojovat a společně pochodovat, je ukázán nepřítel, původce všeho zla, na kterém je možné si vylít nenávist a zlost, jichž mají nešťastné lidové masy vždycky dost. Je jim představen prorok, jenž oplývá důvěrou a zanícením a objímá srdce lidí. Je sepsáno několik jednoduchých společenských principů, které odpovídají okamžitým požadavkům a hlubokým touhám společnosti. Primát má obecný zájem, práce a spravedlnost všem a tak dále. Takto se rodí politické náboženství.²⁹

Kolektivní fanatismus pěstovaný prostřednictvím mýtů a rituálů politického náboženství byl základním faktorem politiky nacionálního socialismu. Aron ale upřesňuje, že koexistoval s politickým cynismem držitelů moci, kteří ho využívali při uskutečňování svých mocenských ambicí. Fanatismus byl také pro totalitní systém nezbytný jako opravný prostředek byrokratické racionalizace. Měl udržet při životě dynamiku hnutí a živit společné nadšení lidových mas a jejich agresivního ducha s výhledem na další dobovačná tažení říše. Politickým hnutím, jako byl nacismus, vždycky hrozilo, že upadnou do banality každodenního života. A právě fanatismus měl tuto hrozbu odvrátit a „podněcovat lidi jak v míru, tak ve válce“: „Právě fanatismus dává racionalizované existenci a společným nadějím smysl a cíl; díky němu jsou oběti snesitelné a přijímané, protože jsou přinášené za vlast a budoucnost; mladé barbary nutí dobývat starý svět.“³⁰

Aron sice v politickém náboženství rozpoznal základní prvek totalitarismu, problém však zůstal nedořešen, protože definice jeho přirozenosti a funkce se pohybovala v rovině účelové a obecně zjednodušené. Aronova nespokojenost v tomto ohledu jasně vyplývá z otázky, kterou položil v úvodu své nejsystematičtější eseje, jež vyšla v roce 1944 a která se zabývá fenoménem sekulárního náboženství. Tento termín navrhoval pro definici „doktrín, které v duších současníků zaujímají místo vyvanulé víry a které spásu lidstva vidí na tomto světě v daleké budoucnosti, a to ve formě nově vytvořeného společenského řádu“.³¹ Je legitimní, ptal se Aron, hovořit v těchto případech o náboženství? Tedy tehdy, kdy neexistuje transcendentní či posvátný objekt, k němuž se zvedá modlitba a láska? Aron uznával, že například pro křesťana je definice sekulárního náboženství přijatelná pouze ve smyslu nápodoby a karikatury náboženství. Aron měl za to, že by bylo legitimní přijmout termín náboženství, přičemž by použil širší definici náboženství navrhovanou Gustavem Le Bonem. Tu citoval, aniž by zmínil Le Bonovo jméno. Za „náboženství“, a tedy i za sekulární náboženství, považoval jakýkoliv projev fideistického citění, jehož výrazem je zbožňování, oddanost a fanatismus ve službách nějaké věci či jakékoliv entity, které se stávají důvodem a nejvyšším cílem existence. A je fakt, poznamenával Aron, že sekulární náboženství stejně jako tradiční náboženská víra v období svého největšího a nejvšeobecnějšího vzestupu byly schopné vést lidské duše k od-

danosti, neústupnosti a bezpodmínečné horlivosti.³² Od tohoto předpokladu Aron odvíjel pojem sekulárního náboženství a přesně vymezil jeho specifické rysy, které zde shrnujeme v základních bodech.

Sekulární náboženství jsou doktrínami, které určují nejvyšší cíl lidské existence a v návaznosti na něm je definováno dobro a zlo. Tedy pokud „je funkce náboženství předkládat ty nejvyšší hodnoty, podle kterých se lidské bytosti orientují, jak můžeme popřít, že politické doktríny naší doby mají náboženskou podstatu?“ Jsou to náboženství kolektivní spásy, která neuznávají nic důstojnějšího či vyššího než cíl svého hnutí. Všechno, lidé a věci, je podřízeno splnění tohoto cíle a míra hodnot, a to i těch duchovních, je podmíněna jejich užitečností k dosažení nejvyššího cíle. Skalní stoupenec (militante) sekulárního náboženství, aniž by v nejmenším zatížil své svědomí, použije všechny jakkoliv strašlivé prostředky, protože jsou stejně posvěcené cílem, k němuž vedou a který ospravedlňuje netoleranci a násilí. V tomto všem tedy spočívá společný základ sekulárních náboženství a původ jejich nelítostného machiavelismu. Aron poznamenal, že by bylo absurdní sekulárním náboženstvím vytýkat, že „organizují netoleranci a šíří válku“: konec konců „náboženství spásy v období, kdy nezpochybnitelně ovládala lidské duše, nebyla o nic tolerantnější. Tvrdě ve jménu čistoty zuřivě pronásledovala kacíře a neváhala vítězit železem a ohněm“.³³

Sekulární náboženství mají společnou strukturu s náboženstvími tradičními – podávají všeobecný výklad světa (nebo alespoň historie), vysvětlují význam zla, které lidstvo sužuje, a v daleké budoucnosti předvídají konec této tragické zkoušky. Zároveň v přítomnosti předkládají prostřednictvím bratrského stranického přijímání prožitek toho, jak bude vypadat budoucí společenství vykoupeného lidstva a s okamžitou platností tak kompenzují nutné oběti a jedince vytrhují „z osamělosti bezduchého davu a beznadějného života“.³⁴

Analýza sekulárních náboženství, kterou Aron předložil v roce 1944, obsahuje několik důležitých nových skutečností. Nenavazuje na předchozí účelový a zjednodušující výklad, je širší a bere v úvahu jiné aspekty, motivace a funkce týkající se původu a charakteru sekulárních náboženství.

Aron vyzdvihl důležitost spojení kolektivního fideismu, demagogického cynismu a byrokratické racionalizace jako hlavního

a v pravém slova smyslu moderního aspektu totalitních režimů. Nyní zdůrazňoval, že vytváření sekulárního náboženství vychází z existenciální potřeby moderního člověka dezorientovaného, ztraceného a osamělého v moderním světě byrokracie a anonymity, ponechaného napospas nekontrolovatelným silám, které zbořily tradiční pilíře autority a víry. V rámci tohoto vysvětlení nacházelo totalitní náboženství své racionální ospravedlnění jako napodobenina či náhražka víry a autority, jako pseudonáboženství, které ve vědomí lidí zaujalo místo, jež po sobě zanechaly tradiční náboženské jistoty starého světa. Moderní svět přivodil krizi tisícileté víry a stejně starých institucí, které začleňovaly jedince do společnosti. Vytvořil masy milionů dezorientovaných a nejistých jedinců, „zajatců“, psal Aron, „jednotvárné lopoty, kteří jsou ztraceni v davu města“ a dychtivě hledají víru, společenství a orientační bod v životě. Totalitní náboženství se mohla tedy zdát být příslibem řešení krize moderního člověka. V Aronových úvahách zní jako ozvěna debata o krizi civilizace, která právě ve 30. letech nabývala temných barev apokalyptického pesimismu, stávala se předzvěstí neodvratné katastrofy hrozící „posedlému světu“, jak ho v roce 1935 definoval holandský historik Johan Huizinga.³⁵ Všechno to, co bylo dříve pevně zakotvené a posvátné, se teď otrásalo a umíralo. Fyziognomie současné doby, napsal v roce 1931 německý filozof Karl Jaspers:

je filozofií člověka bez jistot a projevuje se revoltou opozice, nihilistickým zoufalstvím, bezmocným zmatkem mnoha nespokojených lidí, hledáním bez cíle, které neuspokojí ani dovršení jedné etapy a které odmítá volání po smíření. „Bůh neexistuje“, volají davy bez Boha a bez Boha ztrácí i člověk svou hodnotu; bez zábran je možné ho zabít, neboť není ničím.³⁶

V době závažných zvrátů, které zmítaly masami lidí, uspokojovala podle Arona sekulární náboženství potřebu orientace, dávala jistotu vedení a poskytovala soustavu víry schopnou vysvětlit problémy existence a shrnout je v jednotnou formulaci. Izolovaným a ztraceným jedincům zajišťovala sekulární náboženství „účast na duchovním společenství“³⁷ a zároveň byla novým principem legitimizace autoritativní moci zosobněné vůdcem:

Davy, které nadšeně vítají falešné proroky, zrazují intenzitu tužeb obracejících se k prázdnému nebi. Jak říká Bernanos, tragédií není, že Hitler vystupuje jako Bůh nebo že si ho s Bohem pletou, ale to, že miliony lidí jsou tak zoufalé, že věří, že jím je. Každá ekonomická či politická krize, která vykolejí lidové masy, je vrhne zpět do náruče pokušení svázaného se zoufalstvím a nadšením.

Rodil se tak nový řád „založený na stoupající hvězdě sekulárního náboženství, na bratrství věřících vyznávajících stejný kult“,³⁸ na výsadním postavení jednoho vůdce, v němž masy vidí spasitele, někoho, kdo naplní jejich tužby:

Lidé již nechtějí být poslušní „funkcionářům“, autoritě bez tváře a jména – na anonymitu racionální organizace reagují tak, že vytvářejí hrdinu. Už nechtějí snášet řád, kterému nerozumějí a který se z nedostatku morální inspirace snižuje k donucovacím prostředkům či fatalitě. Naděje na spásu je tím, co takovýto řád přetváří a co mu vrací duchovní smysl. Oba dva cíle se spojují – kolektivní víra plodí proroky a vládcí vymýšlejí své náboženství. A i kdyby zcela zmizela představa světa nadzemského, přetrvávala by primitivní doktrína prozíravého člověka.

V této situaci nacházel cynismus totalitních tyranů plodnou půdu, do které zaséval mýty spásy svých politických náboženství. Z ní sklízel souhlasnou úrodu zoufalých lidí a přetvářel ji v palivo své mocenské mašinerie. Právě toto bylo jádrem Aronovy analýzy masové společnosti – iracionální a mýtus se stávaly úžasnou politickou silou mobilizující společnost. A dělo se tak právě proto, že dodávaly totalitním režimům sugestivní moc nového náboženství oživeného fanatickým zanícením věřících, kteří chtěli dobýt a změnit svět tím, že dobudou a změní vědomí a svědomí lidí. Byli proto rozhodnutí zmocnit se myslí a těl lidských bytostí a semknout se do kompaktních organizací, které jednotlivce pohltily a učinily z nich součást masy, aby je pak přetvořily podle potřeb nových sekulárních božstev. A aby mohla realizovat své cíle, měla totalitní náboženství k dispozici mašinerii moderního státu a všechny nástroje, které jim mohla poskytnout technologická modernizace. Navíc mohla čerpat z víry lidových mas, které hledaly nějakou

modlu. Aron trval na tom, že Hitlerovo hnutí bylo pro masy Němců a především pro mládež přitažlivé z fideistického hlediska. Povzbuzovány „společnou vírou náboženského charakteru“ následovaly masy „proroka, který ohlašoval příchod Třetí říše“ a sliboval nové, bohatší, prosperující a silnější Německo.

U mládeže se tento náboženský zápal rovnal etice, přístupu k životu. Soudružský duch, duch společného boje, oddanost vůdci, vůle k hrdinství, pohrdání měšťanským životem, přímá účast na společenství – všechny tyto pocity tak charakteristické pro německou mládež se šířily Hitlerovým hnutím. Být členem strany neznamenal ani tak přijmout nějaký program nebo přimknout se k určitým myšlenkám, ale spíše přísahat věrnost vůdci a účastnit se boje.³⁹

Náboženská podstata totalitarismu

V tutéž dobu, kdy Aron uprchnuvší z Francie okupované nacisty definoval pojem sekulárního náboženství, německý intelektuál Waldemar Gurian rozvíjel pojem politického náboženství v exilu ve Spojených státech jiným směrem. Činil tak v rámci typologie totalitarismu jako systému moci ovládaného elitou nového společenského původu hierarchicky organizovanou v jedinou stranu podřízenou vůdci. Tuto elitu spojovala absolutní víra ve vlastní poslání. Společenskou či tradiční legitimitu staré vládnoucí třídy, napsal v roce 1939,⁴⁰ nahradila totalitní elita novým systémem politického náboženství. Kromě toho, že politické náboženství ospravedlňovalo moc jedné strany, také podněcovalo primát její autority jako jediného pramene zákonů a formovalo shora veřejné mínění tak, aby bylo nakloněné režimu. Zvláštní charakteristikou totalitního státu na rozdíl od jiných forem absolutismu byla netolerance vůči „pasivnímu a povrchnímu přijímání autority“. Totalitarismus měl totiž za to, že „je nezbytné naprosté vnitřní přesvědčení“:

Politické náboženství totalitního státu je odlišné od politického náboženství absolutistického režimu, protože se netýká jen kultu jedné osoby či dynastie, ale je zároveň kultem mas zastupovaných vládnoucí třídou a vůdcem. (...) Totalitní stát považuje

jedince pouze za nástroj státu, za součást zcela ponořenou do společenské či národní pospolitosti a za mluvčího politického náboženství.

Totalitní náboženství se zakládala na „na jedné straně slepé poslušnosti vůdci a na druhé straně na cynickém amoralismu“ úmyslně vyvolávat nadšení u lidových mas, aby je změnila v aktivní materiál, s jehož pomocí měla vládnoucí skupina v úmyslu uspokojit vlastní ambice a vybudovat vlastní mocenskou politiku: „Totalitní stát založený na tomto politickém náboženství pohrdá lidem mnohem více než starý absolutistický stát, který považoval masu za pasivní nástroj – totalitní stát se je snaží uvést do hypnotického stavu aktivního nadšení.“

Podle Guriana stejně jako podle Arona tedy bylo politické náboženství výsledkem politického kalkulu. Bylo jedním z demagogických nástrojů totalitní moci. Nicméně právě úvaha o originalitě této moci v porovnání s tradičními formami absolutismu a diktatury dovedla Guriana k domněnce, že problém politického náboženství účelový a klamný výklad nevyřeší. Totalitní náboženství totiž při bližším zkoumání nebylo doplňkovým nástrojem, nýbrž samou podstatou totalitarismu. Jinými slovy totalitní stát se neuchyloval k politickému náboženství jen jako k nástroji demagogie, ale proto, že ho k tomu vedla sama jeho přirozenost, přirozený popud proniknout do oblasti, která do té doby patřila výlučně tradičnímu náboženství. Uzurpoval si výsadu definovat smysl a nejvyšší cíl lidské existence a musel proto pojmout náboženský rozměr, protože se vydával nejen „za „dokonalou společnost“ v rámci vlastní působnosti, ale za „jedinou dokonalou společnost“ v absolutním slova smyslu. Stát (nebo hnutí podporující stát) je současným Bohem: lid založený na jedné rase, národní mýtus či beztržní společnost, ty mají výlučné právo rozhodovat o obecném blahu. Gurian zkrátka došel k závěru, že totalitní náboženství vykládá biblickou formulaci „Dejte císařovi, co je císaře, a Bohu, co je Božího“ výlučně ve svůj prospěch:

Totalitní vládce rozhoduje o tom, co má být dáno Bohu. Bůh už není cílem politické jednoty, je jejím nástrojem (...). Společnost není odrazem svého Boha, to Bůh je odrazem společnosti. Totalitní režim uctívá Boha, kterého sám vytváří. Závěrem

můžeme říci, že když totalitní stát používá slovo Bůh, uctívá obraz sebe sama a sebe sama zbožšťuje.⁴¹

Politické náboženství, tvrdil v roce 1944 Gurian, „není jen nutné z utilitářských důvodů, je považováno za výraz absolutního, skutečného a správného řádu“; totality jsou „hnutí, která zastávají důležitost *absolutní* jednoty politiky a náboženství a přetvářejí politiku v cosi absolutního, všeobjímajícího, v nejvyšší cíl lidské existence“.⁴² V následujících letech Gurian zcela opustil účelovou a klamnou interpretaci politického náboženství: interpretovat ho pouze jako „nástroj k nastolení politického systému, v němž stát soustřeďuje ve svých rukou maximální možnou moc“, napsal v roce 1952,⁴³ neumožní pochopení, jak důležitá ve skutečnosti politická náboženství 20. století jsou. „Tato politická náboženství, tyto různé formy totality, si nekladou za cíl pouze nastolit silný stát, ale cele ovládnout člověka a společnost a transformovat je.“ Touto cestou Gurian nakonec dospěl k tomu, že ztotožnil totalitarismus a politické náboženství v tom smyslu, že považoval totalitarismus samotný za náboženský fenomén:

Totalitní hnutí, která se zrodila po první světové válce, jsou ve své podstatě náboženskými hnutími. Jejich cílem není jen změnit politické a společenské instituce, ale přetvořit charakter člověka a společnosti. Prohlašují, že znají skutečný a závazný smysl života a také jeho cíl. Přesvědčivě tvrdí, že jsou založena na doktrínách, jež úplně a cele popisují a určují bytí a činnosti člověka a společnosti. Nezáleží na tom, zda tyto doktríny jsou prezentovány jako jediný správný výklad vědeckého poznání společnosti a zákonů historického vývoje, jak je tomu v případě bolševicko-marxistické totality, nebo jestli chtějí ospravedlnit vládu jedné rasy a být výrazem převládajícího mýtu 20. století, jak je tomu u nacionálního socialismu. Dělat si nároky na pravdivou doktrínu je základní charakteristikou totalitních hnutí. Jsou netolerantní. Jejich cílem je vykořenit všechny ostatní nauky a filozofie. Jejich požadavky a jejich moc nesmějí být žádným způsobem omezovány. Totalitní hnutí nepřipouštějí, že existuje život mimo či vně jejich moci. Nejsou schopna přijmout fakt, že jiné nauky či instituce mají právo na nezávislost, na svou důstojnost a že mají samy o sobě nějakou hodnotu.

A to, že na nějakou dobu a v závislosti na svých mocenských potřebách respektují existenci jiných skupin a jiných doktrín, neznamená, že se vzdala svého cíle získat absolutní moc a spro- vodit ze světa všechny ostatní nauky.

Od druhé poloviny třicátých let se častěji objevovaly interpre- tace totalitarismu jako politického fenoménu, který pužen vlast- ními náboženskými pohnutkami cíleně zasahuje do oblasti tradič- ních náboženství. Originalita mystiky totalitní politiky spočívala podle Louise Rougiera v tom, že „radikálním způsobem popírala rozlišení mezi duchovním a světským“, které západnímu světu při- neslo křesťanství. Totalitní stát si kladl za úkol „regenerovat duše a těla a obléci duše i těla do uniforem“, žádal „pasivní poslušnost těla a radostný souhlas duše“ a následkem toho považoval agnos- ticismus za zločin.⁴⁴ Především toto bylo na totalitní diktatuře ve srovnání s diktaturami minulosti naprosto nové. Anglický historik Alfred Cobban v jednom ze svých cenných pojednání o diktatu- rách z roku 1939 vysvětlil, že v minulosti byly diktatury způsobem vlády, v němž nebylo snahou hledat ideologické opodstatnění, zatímco v totalitních diktaturách se za stranou, tajnou policií a terorem nachází „skutečný duchovní princip“, který z těchto diktatur dělá něco více než jen pouhý způsob vlády: „Nová tota- litní diktatura je mocná ne proto, že ovládá lidi, ale proto, že ovládá jejich mysl. Jejím základním a skutečným cílem je ztotožnit církev a stát.“⁴⁵ Podle Cobbana dosahovala totalitní diktatura

svého vrcholu dosažením toho, co můžeme označit za nábožen- ský rys. V něm dochází k završení její vlády, protože obsáhne celý lidský život. Totalita přijímá duchovní disciplínu nábožen- ského řádu a vnutí ji čtyřiceti, šedesáti či stu milionům osob. Jejím cílem je vytvoření národa jezuitů, kteří neslouží Kristovu zástupci, ale *Führerovi*.⁴⁶

Na konci třicátých let si téma sekulárního náboženství našlo trvalé a pevné místo v rámci výkladu totalitních režimů a dokonce se stalo hlavním měřítkem v porovnávání různých totalitních re- žimů. Frederick Voigt vedle sebe postavil marxismus a nacismus jako různé varianty „moderního mesiášství“. Marxismus považoval za jeho racionalistickou formu, nacismus za iracionalistickou. Obě

dvě spojoval mýtus konečného boje a nutné katastrofy, která osvobodí svět od zla a zajistí definitivní vítězství dobra:

Marxismus a nacionální socialismus jsme definovali jako sekulární náboženství. Nejedná se o protiklady, v zásadě jsou si podobná, a to jak z hlediska náboženského, tak z hlediska laického. Obě jsou mesiášská a socialistická; obě odmítají křesťanskou myšlenku, že žijeme v hříchu. Obě používají despotické metody a jsou despoticky založena a na oltáři oslavují kolektivního člověka, jenž je zapřísáhlým nepřítelem individuální duše. Obě by chtěla dát císaři to, co patří Bohu, a chtějí, aby se člověk stal pánem svého osudu vytvořením království nebeského na zemi.⁴⁷

Ve srovnávací analýze totalitních států dostalo politické náboženství důležité místo. Na sympoziu o totalitním státě, které se konalo ve Philadelphii v listopadu 1939 z iniciativy American Philosophical Society,⁴⁸ dokonce figuruje na prvním místě v seznamu základních prvků totalitarismu.

Totalitní ideologii trefně vyobrazil ve svém prvním pojednání Fritz Morstein Marx, profesor politických věd, jako „sekulární náboženství Leviathanovy Církve“.⁴⁹ Totalitní Leviathan jako takový mohl vůči církvím použít různé taktiky, mohl hrát o čas a dohodnout se na kompromisech, ale jeho cílem každopádně zůstávalo ovládnutí člověka v jeho celistvosti:

Leviathanova sekulární Církev má ze své přirozenosti sklony prosazovat obecnou platnost svých absolutních hodnot. Setkali se s hmatatelnými překážkami, může se na nějakou dobu tvářit ústupně, ale pořád má nutkání prosazovat své absolutní hodnoty, jakmile odpor povolí. Vzhledem k tomu, že plní posvátnou misi, není schopna respektovat hraniční čáru, která odděluje přesvědčování od brutální síly.

Nezastavitelné poslání totalitního státu bortit všechna omezení, milenaristické touhy sekulárního náboženství, fanatické prosazování sebe sama, to vše nacházelo plodnou půdu pro svůj růst v situaci „tragické nejistoty člověka-davu, jenž byl v Itálii a stejně tak v Německu a Rusku zasažen morálními a materiálními zvraty

světové války a jejími důsledky“. Nové sekulární náboženství by nikdy nezískalo moc, „kdyby neuspokojovalo lidské potřeby, které nebylo možné uspokojit jinak“. ⁵⁰ Stejného názoru byl americký historik Carlton J. H. Hayes, někdejší největší znalec problematiky nacionalismu jako náboženství. S tím, poznamenal Hayes, jak mezi lidmi západní civilizace upadala historická křesťanská víra, vzniklo náboženské vakuum, které lidové masy potřebovaly zaplnit jinou vírou, a tuto jinou víru jim dala totalitní hnutí. Byla by proto chyba přehlížet „tento v zásadě náboženský prvek, který je v nich obsažen, a v zásadě náboženské kouzlo, které totalitní hnutí mají. Současní diktátoři se k masám obracují v rouchu velkých kněží a nových zanícených náboženství. A lidové masy na apel diktátorů reagují s nadšením a fanatismem novověrců.“ ⁵¹

V interpretaci totalitarismu přisoudil politickému náboženství zásadní úlohu také politolog Sigmund Neumann, autor první systematické a srovnávací studie na téma totalitních států, která vyšla v roce 1942 ve Spojených státech, kam se uchýlil do exilu. Tento německý vědec prohlašoval, že podnět, který stimuluje totalitní stranu, „je bezpochyby spojen s duchovnem, dalo by se říci téměř napůl církevním“, a jako příklad uváděl fašistickou stranu:

Strana je zastáncem víry, která prostupuje všechny stránky lidského osudu a dosahuje až k absolutnu. Její totalitní ráz nutně přetváří stranu v náboženskou organizaci, v teokracii. (...) Fašistickou stranu lze popsat na základě tohoto náboženského rysu. Strana má svou hierarchii, své rituály a dogmata, své semináře. Nabízí duchovní odměnu a trestá a své poslání koná také prostřednictvím materiálních trestů a požitků. Fanatismus se stává nejdůležitější charakteristikou horlivých stoupenců; kacíři musí být buď přesvědčeni, nebo upáleni na hranici. Z tohoto důvodu církev vždy potřebovala radikální řády a misionáře. Propagandistické instituce jsou ustaveny proto, aby šířily víru. Tato nová náboženská sekta tedy přesvědčuje, povzbuzuje, vypomáhá, vykonává veřejné práce a slavnostně připomíná své svaté a mučedníky. ⁵²

Tímto způsobem se totalitní strana sama stávala církví, jejímž cílem je získat si duše svých příznivců; z tohoto důvodu musel totalitarismus nutně vstoupit do konfliktu s tradičními náboženstvími:

Moderní diktatury jsou „politickými náboženstvími“ (náboženstvími z tohoto světa, samozřejmě). A jejich přežití ve skutečnosti závisí na jejich konečném vítězství nad náboženstvím. Vzhledem k tomu, že náboženství je pro totalitní vládu největší hrozbou, mohou se náboženské síly stát nejúčinnější ochranou proti totalitním nárokům.⁵³

Mnohé studie totalitarismu v meziválečném období došly k závěru, že v budoucnu nastane konflikt mezi politickým náboženstvím a náboženstvím křesťanským. Mezi vědci byl totiž rozšířen názor, že se totalitní náboženství nevzdá a že bude všemi prostředky vnucovat svou vůli, neomezeně ovládat lidská těla a duše, nenávidět, násilí a zločiny proti svým nepřítelům bude oslavovat a ospravedlňovat jako svatou křížovou výpravu osvobozující svět od zla. „Totalitarismus má svaté poslání a nemůže rozlišovat mezi přesvědčováním a brutální silou. Jeho mučírny jsou posvěcené stejně jako jeho chrámy.“⁵⁴